

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Interview: Voorbij goed en fout dankzij liminaliteit. Interview met Ismee Tames

Auteurs: Rosa de Jong en Pouwel van Schooten

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 40.1, pp. 58-65.

© 2018 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

VOORBIJ GOED EN FOUT DANKZIJ LIMINALITEIT

Interview met Ismee Tames

Rosa de Jong en Pouwel van Schooten

‘Mijn ideaal is dat je gezamenlijk denkt: dit is een belangrijk thema en dat willen we beter begrijpen.’ Professor Ismee Tames, senior onderzoeker en programmaleider War & Society aan het NIOD, Instituut voor Oorlog en Genocide Studies, en sinds 2015 bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, houdt niet van hokjesdenken. ‘Op een gegeven moment krijg je het gevoel dat je in een specialisme terechtkomt, en daar houd ik niet heel erg van. Ik kon ook niet kiezen welke studie ik wilde doen, ik wilde gewoon alles.’ Op één specialisme of historische periode is Tames inderdaad niet vast te pinnen, haar interesses reiken van politico-logie en *digital humanities* tot transnationaal verzet en Nederlandse collaboratie. In januari spraken Skript-redacteuren Pouwel van Schooten en Rosa de Jong haar over recente projecten, het nut van interdisciplinariteit en het nederige werk van historici binnen en buiten het publieke debat.

In de jaren negentig studeerde Tames Politicologie en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Deze combinatie was geen toeval: ‘Ik wilde begrijpen in wat voor wereld we leven, daarom ben ik politicologie gaan studeren.’ Deze studie richtte zich echter te veel op het heden voor een adequate verklaring van het menselijk handelen. Tames dacht: ‘Laten we dus ook de historische context erbij betrekken. Waarom is het logisch dat mensen vanuit een bepaalde historische context wel of niet op een bepaalde manier reageren?’ Ze besloot de studie Geschiedenis ernaast te volgen.

Na haar studententijd werkte ze enige tijd buiten de academie bij een onderzoeksbureau. Het wetenschappelijk onderzoek lonkte en dus keerde ze in 2002 terug naar de Universiteit van Amsterdam. In 2006 promoveerde ze aan het Duitsland Instituut (DIA) van de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift over het Nederlandse publieke debat tijdens de Eerste Wereldoorlog. Vervolgens verkreeg ze een functie aan het NIOD, waar ze onderzoek deed naar collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Dit resulteerde in twee boeken: *Besmette Jeugd* (2009), over de kinderen van NSB’ers en *Doorn in het Vlies* (2013), waarin ze de erfenis van Nederlandse collaboratie in de jaren vijftig en zestig analyseerde. Tames benadrukt dat haar onderzoeksveld veel breder is dan alleen collaboratie.

Eigenlijk is ze voornamelijk geïnteresseerd in 'de kantelmomenten, het moment waarop men zegt: dit is echt heel anders dan ik gewend ben, wat nu?' Ze omschrijft haar interesse in brede zin als: datgene wat oorlog en massaal geweld met individuen doet. Hoe gaan mensen en samenlevingen hiermee om? Wat zijn hun ervaringen, verwachtingen en emoties?

MIJN MISSIE: LIMINALITEIT ALS HANDVAT VOOR DE GESCHIEDWETENSCHAP

In 2015 werd Tames benoemd tot bijzonder hoogleraar Geschiedenis en Betekenis van Verzet tegen Oorlog en Onderdrukking aan de Universiteit Utrecht. In haar oratie, uitgesproken in mei 2016, bepleitte ze het gebruik van het begrip *liminaliteit* binnen de geschiedwetenschap. Dit van oorsprong antropologische concept is volgens haar uiterst geschikt om enerzijds het handelen van mensen in oorlogssituaties te begrijpen en anderzijds los te komen van de bekende goed-fout-discussie. Dit binaire *framework* achtervolgt de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog nog steeds. In haar oratie omschrijft ze het begrip als 'het tussengebied, de plek waar de wetten en mores van de ene, noch die van de andere kant heersen. Het oude is niet meer van toepassing, het nieuwe is nog niet gearriveerd en kan nog alle mogelijke vormen aannemen.'

Dit tussengebied klinkt wellicht enigszins vaag, maar het wordt duidelijker als Tames uitlegt waar de oorsprong van het begrip ligt en hoe zij het toepast binnen de geschiedschrijving. Tames baseert zich namelijk op de antropoloog Arnold van Gennep. Van Gennep hield zich bezig met initiatieriten, bijvoorbeeld de *rite de passage*, rituelen waarin kinderen een transformatie ondergaan naar volwassenheid. Hierin maakt een kind drie fases door: eerst een rite van afscheid van de oude identiteit. Hierop volgt de liminale fase waarin 'iemand een situatie van onzekerheid en kneedbaarheid binnentreedt, iets kan gebeuren wat hem of haar diepgaand verandert, of beter: her-vormt'. Tot slot doormaakt hij of zij een fase van wedergeboorte met een nieuwe identiteit. De tweede fase ziet Tames als het meest interessante voor historisch onderzoek. In haar oratie stelt ze: 'door te kijken naar liminaliteit kunnen we de ervaring van in verzet komen beter begrijpen.' In tijden van oorlog en verzet maken mensen namelijk een transformatie door. 'De oorlogssituatie trekt immers in twijfel wat eerder als vanzelfsprekend werd ervaren en dwingt mensen te reflecteren op hun ervaringen en verwachtingen, op hun leven tot dan toe en misschien wel op de kern van hun identiteit.' Tijdens het interview stelt Tames vol optimisme dat het zinvol gebruiken van het begrip liminaliteit binnen de geschiedwetenschap haar missie is geworden.

Een belangrijke winst van het gebruik van het begrip liminaliteit is dat het de ervaringen tijdens oorlog- en crisissituaties voorbij de goed-fout-discussie kan brengen. Zo voorkomt het een binaire benadering die voorbij gaat

aan de geleefde levens. Met liminaliteit begrijpen we beter 'de gelaagdheid, ambivalenties, paradoxen en simpelweg de rommeligheid van de werkelijkheid'. Als voorbeeld noemt Tames de Geuzen, een van de eerste verzetsgroepen in Nederland, die al in mei 1940 ontstond. In minder dan een jaar werd een groot deel van de Geuzen opgepakt door de Duitsers. Normaliter

Ismee Tames
(bron: NIOD)

wordt deze groep als enigszins naïef bestempeld, maar het concept liminaliteit werpt nieuw licht op deze groep. Waarom kozen ze bijvoorbeeld voor 'de Geuzen' als benaming? Hiermee trokken ze één lijn tussen zichzelf en de Tachtigjarige Oorlog, met alle bijbehorende nationalistische connotaties van overwinning. Tames vindt het opvallend hoe de Geuzen teruggrepen op een historische analogie: 'zo'n analogie kan mensen op een bepaald pad zetten. Om zichzelf en elkaar vastigheid te geven'. Het fungeerde als een leidraad in moeilijke en onzekere tijden. Desalniettemin kan dit ook blinde vlekken creëren en

risico's vergroten. Bepaalde risico's werden vergroot door de heroïsche en nationalistische verwachtingen die de Geuzen vormden door hun keuze voor dit historisch referentiekader en hun zoektocht naar houvast in een liminale periode.

GEFORCEERDE GRENZEN?

De invloeden van andere wetenschappelijke disciplines zijn dus ruimschoots aanwezig in Tames' oratie. Toch schuwt ze het etiket 'interdisciplinariteit' enigszins: 'persoonlijk vind ik al die scheidingen tussen disciplines wat irritant. Het zijn allemaal geforceerde grenzen, die je kunnen opsluiten, als je niet oppast.' Ze formuleert haar ideaal: 'de achtergronden doen er niet heel erg toe. Het gaat mij erom dat je gezamenlijk werkt aan iets wat urgent is en je allemaal beter wenst te begrijpen.' In de door haar voorgestelde werkwijze brengt iedereen in wat hij of zij kan. Zo kunnen zij hiaten aanvullen en meerdere perspectieven inbrengen.

Na dit gezegd te hebben, bekent Tames meteen dat dit ideaal in de praktijk vrij lastig is, 'want zo denken andere mensen meestal niet'. Zo ontdekte ze bijvoorbeeld enige problemen tijdens een door de Europese Unie gefinancierd interdisciplinair project over historische analogieën. Er waren discussies over methodologie en hierbij verzandde de groep nog wel eens in de vraag welke discipline de beste methode hanteerde, ze noemt dit 'het geworstel en gearmpjedruk'. Dit is nog overkomelijk als alle deelnemers die fase achter zich willen laten. Vervelender is het wanneer een vreemde soort identiteitspolitiek ontstaat: 'dan wordt je een attribuut in het project van

een ander discipline. Dan ben je op z'n hoogst een soort casus. Je wordt geframed als "de historicus" en dan moet je dus dé mening van dé historicus aanleveren. [...] Dit zie je echter wel vaak: iedereen in een vierkantje of z'n rol, waar je dan ook vooral in moet blijven om verwarring te voorkomen.'

Een soortgelijke verwarring kwam Tames soms tegen in haar werk waarin ze het begrip liminaliteit gebruikt binnen de geschiedwetenschap. Soms reageerden haar collega's dat ze niet eens de titel van haar oratie begrepen door het lastige woord liminaliteit. 'Waar ik nu tegenaan loop, is dat mensen concreet willen weten wanneer precies een liminaal moment plaatsvindt.' Het is juist niet haar bedoeling om de hele geschiedenis langs te gaan en vinkjes te zetten bij liminale crisissituaties. 'Het idee is juist dat we niet in een binair schema denken. Je hebt als historicus, en ook in andere disciplines, manieren nodig om met datgene om te gaan uit de sociale werkelijkheid dat niet makkelijk in een hokje past. Als je dit wel geforceerd blijft doen, gaat het ten koste van de inzichten die je verkrijgt.'

TUSSEN KIJKCIJFERS EN HET NEDERIGE WERK

De Tweede Wereldoorlog blijft een grote rol spelen binnen het publieke debat, daarom worden historici vaak door talkshows en kranten uitgenodigd. Tames vindt het belangrijk en ook leuk om deel te nemen aan dit publieke debat. Tegelijkertijd benadrukt ze dat je als academicus goed moet afwegen hoe je precies wilt bijdragen. Binnen het NIOD vinden er ook vaak discussies plaats over hoe en wanneer medewerkers kunnen aanhaken op een maatschappelijke discussie. 'Je moet erg goed bedenken wat je precies wilt. Want over alles praten zal je niet lukken.' Deelnemen aan het debat vergt veel voorbereiding en samenwerking, dus het is belangrijk van te voren uit te maken hoe je wilt bijdragen. 'Als je een helder beeld hebt van je boodschap, kan het heel leuk en bevredigend zijn als je ook mensen buiten je eigen kringen spreekt.'

Tames is van mening dat het NIOD een actieve rol moet blijven spelen in het publieke debat. Het instituut heeft volgens haar een dubbelfunctie: een academische en maatschappelijke. 'Het is nooit genoeg om het als academici onderling met elkaar eens te zijn, en dan in lastige taal te bespreken hoe complex alles is.' Als vanuit de samenleving om kennis en oordelen gevraagd wordt, moet het NIOD daar wel op reageren. 'Dit is een ingewikkeld spanningsveld: het nadenken over onderwerpen die complex en ambivalent zijn en tegelijkertijd omgaan met mensen die onderwerpen beter willen begrijpen zonder daar een academische carrière van te maken. Het publiek wil de krant lezen of de radio beluisteren en dan toch de wereld beter begrijpen.' Een bepaalde periode leren bekijken als liminaal is volgens Tames hier ook een onderdeel van: het concept helpt ook mensen buiten de academie de wereld beter of anders te duiden.

Media-optredens en opiniecolums zijn echter niet alles. Tames be-

nadrukt dat het bescheidener werk van historici binnen en buiten de academie ook nut heeft. 'Niet alleen de kijkcijfers en de hits, maar ook het nederige werk is belangrijk.' Glimlachend vertelt ze over de voldoening die ze haalt uit een gesprek met een PVV-stemmende buurvrouw. 'Dan vraag ik mij juist door mijn achtergrond af: wat zou er in haar hoofd gebeuren? Ik probeer dan tijdens het gesprek dingen in de context te plaatsen, zodat ze zelf ook een beter beeld krijgt van wat bepaalde ervaringen in haar hebben opgeroepen. Door rustig en geïnteresseerd met mensen te spreken over hoe zij denken dat de wereld in elkaar zit, kan er aan beide zijden al veel inzicht ontstaan.' Deze voorliefde voor het bescheiden werk laat zich ook zien in Tames' vakinhoudelijke belangstelling: 'de interesse in het individu. Niet denken "die is fout" en "die is goed", maar juist "wie is dit?" en "waarom spreekt of denkt hij of zij op deze manier?"

Het belang van dit 'nederige' werk en de interesse in het individu is goed te zien in haar interviewervaringen tijdens het onderzoek naar kinderen van NSB'ers. Voor haar boek *Besmette Jeugd* vormden interviews een belangrijke bron. Ook hier ging het om begrijpen in plaats van oordelen met een binair schema in de hand. Tames legt uit hoe lastig en tegelijkertijd relevant het is om recht te doen aan de ervaringen van een individu. Je moet duidelijk maken dat je écht wilt weten wat iemand heeft doorgemaakt en wat dit voor hem of haar betekent. Als je geen genoeg neemt met wat je al in je hoofd hebt en wat de ander als vaststaand verhaal wil vertellen, ontstaan de leukste gesprekken, waarin je samen meer inzicht kunt krijgen in wat er is gebeurd.

TRANSNATIONAAL VERZET

Naast haar missie om liminaliteit aan de (wetenschappelijke) man te brengen en het 'nederige' publieke werk is Tames samen met professor Robert Gildea (Oxford) de drijvende kracht in het onderzoeksproject *Transnational Resistance in Europe, 1936-1948*. Dit project verbindt een groot aantal onderzoekers verspreid over heel Europa die zich bezighouden met verzet tegen fascisme. Het project, waarvan de onderzoeksresultaten gepubliceerd worden in 2019, is in elke zin van het woord transnationaal. Het gaat niet over vergelijkingen tussen landen, omdat dat op onbeantwoorbare vragen stuit als 'hoe vergelijk je in vredesnaam Nederland met Italië?' De onderzoekers richten zich op de verzetslieden die tijdens de lange Tweede Wereldoorlog (1936-1948) over nationale grenzen heen actief waren. 'Mensen die uit hun thuisgebied weggingen en betrokken waren in verzet tegen nazisme en fascisme waar dan ook in Europa.' Het gaat om bijvoorbeeld mensen die in de jaren dertig in de Spaanse Burgeroorlog vochten, vervolgens in Franse interneringskampen belandden en daaruit ontsnapten om deel te nemen aan het Italiaanse verzet. 'Je vraagt je soms af: hoe doen mensen dat?

Sommigen eindigden bijvoorbeeld in een partizanenstrijd in Oost-Europa.' Bij het onderzoeksproject proberen ze routes in kaart brengen van mensen die al vanaf de jaren dertig in verschillende Europese landen bij verzet en strijd betrokken waren. 'Binnen dit onderzoek willen we meer inzicht bieden wat deze transnationale ervaring deed met mensen. Dit doen we tegen de achtergrond van het naoorlogse, vaak nationaal geordende verhaal over verzet. Deze transnationale ervaringen staan daar ogenschijnlijk haaks op.'

De transnationale aanpak zorgt wel voor de nodige uitdagingen. 'Wat dat betreft is dit hele project een experiment, want alle betrokkenen moeten ook transnationaal werken. We krijgen met begripsverwarring en allemaal taalproblemen te maken.' Tames vertelt bijvoorbeeld over een miscommunicatie tussen de West- en Oost-Europese wetenschappers: 'In één van de werkgroepen spraken de westerse onderzoekers van een "nieuw perspectief." Voor de Oost-Europese onderzoekers bleek dat associaties op te roepen met revisionisme en zelfs Holocaustontkenning.' Zo ziet Tames dat ook zij, ondanks haar afkeer van het hokjesdenken, net als iedereen gevormd is door nationale (historiografische) tradities. De Oost-Europese collega's hebben bijvoorbeeld een communistische erfenis, die hun historisch kader sterk beïnvloedt. 'Zo betekent "1945" in Oost-Europa iets anders dan in West-Europa en kun je het dus niet probleemloos over "bevrijding" hebben.'

TIPS VOOR TOEKOMSTIGE HISTORICI

Tames' advies voor jonge of aanstaande historici is net zo tegendraads en anti-hokjesdenken als haar academische carrière. 'Het goede nieuws is dat zo ongeveer alles kan, het slechte nieuws is: wat ga je er dan mee doen?' Aan talentvolle studenten die het leuk vinden om onderzoek te doen geeft Tames vaak het advies: 'Staar je niet blind op de universiteit. Niets ten nadele van de universiteit, het is een geweldige plek, maar er zijn nog zoveel andere plekken.' Ze adviseert om verder te kijken dan bepaalde banen of functies. 'Zet eens op een rijtje wat je leuk vond tijdens je studie, waar je echt blij van werd. Kijk van daaruit wat voor soort werkomgeving daarbij past en dan wat voor banen.' Tames erkent dat het natuurlijk ook niet makkelijk is om echt inzicht te krijgen in wat je nu echt leuk vindt of waar je goed in bent. Maar ze stelt dat door het serieus te proberen, studenten vaak werkomgevingen bedenken waar ze aanvankelijk niet aan hadden gedacht.

Bij Tames resulteerde deze introspectieve exercitie in een baan buiten de academie. Vlak na haar studie werkte ze bij het commerciële sociaaleconomische onderzoeksbureau Nyfer: Forum for Economic Research. 'Wat daar heel leuk was, was dat het er heel erg interdisciplinair was. Of je nu natuurkunde, econometrie, geschiedenis, rechten of politicologie had gestudeerd.' Ze benadrukt dat dit soort instituten waar beleidsonderzoek wordt gedaan nog steeds openstaan voor historici en dat we hier (net als zij deed)

veel kunnen bijdragen en leren. Door te adviseren om abstracter na te denken over wat je wilt, probeert ze studenten alternatieven te bieden in plaats van een concreet, vooropgezet carrièreplan. Het gaat niet om welke functie je wilt bereiken, maar om wat voor soort werk je wilt doen. Hoe wil je het leven vormgeven en welke elementen horen daarbij? Tames concludeert dat dit eigenlijk een doorgaand proces zou moeten zijn, 'dat je je ook tijdens je werkende leven afvraagt, ben ik nu de dingen aan het doen die ik wil doen?'